O‘ZBEK HUQUQIY TILIDAGI KALKALAR VA QONUN MATNINING TUSHUNARLILIGI

Shonazarova Hulkaroy Bunyod qizi
Vebster universiteti Xalqaro huquq fakulteti 1-kurs talabasi
Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tilidagi normativ-huquqiy matnlarda uchraydigan rus tilidan o‘zlashgan sintaktik va frazeologik kalkalar tahlil qilingan. Kalkalarning tarixiy sabablari, ularning qonun matni tushunarliligiga ta’siri, otlashtirish va uzun otli birikmalar zanjiri kabi uslubiy muammolar ko‘rib chiqilgan hamda o‘zbek huquqiy tilini soddalashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *huquqiy til, kalka, qonun matni, otlashtirish, rasmiy uslub, tushunarlilik, davlat tili.*

Qonun fuqaroga qaratilgan matndir. U fuqaroning huquq va majburiyatlarini belgilaydi, shuning uchun uning tili ham fuqaro tushunadigan darajada aniq va ravon bo‘lishi lozim. Ammo amaliyotda o‘zbek tilidagi ko‘plab normativ-huquqiy hujjatlar og‘ir, tushunilishi qiyin tilda yozilganini kuzatish mumkin. Bu holatning muhim sabablaridan biri huquqiy matnlarda rus tilidan o‘zlashgan sintaktik va frazeologik qoliplar, ya’ni kalkalarning keng tarqalganidir.

Tilshunoslikda kalka deb boshqa til so‘zi, so‘z birikmasi yoki sintaktik qurilishining tarkibiy qismlarini o‘z tili vositalari bilan aynan ko‘chirish natijasida hosil bo‘lgan birlikka aytiladi. Kalka o‘z-o‘zidan salbiy hodisa emas: ko‘plab atamalar tilga aynan shu yo‘l bilan kirgan va bugun tabiiy qabul qilinadi. Muammo kalkaning o‘zida emas, balki uning haddan tashqari ko‘p va o‘rinsiz qo‘llanishida, o‘zbek tilining tabiiy ifoda imkoniyatlarini siqib chiqarishidadir.

O‘zbek huquqiy tilidagi kalkalarning tarixiy ildizlari Rossiya imperiyasi va ayniqsa Sovet davriga borib taqaladi. Bu davrda huquqiy hujjatlar asosan rus tilida yaratilib, keyin o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Tarjimon esa ko‘pincha asl matn tuzilishiga sodiq qolishga, har bir ruscha birikmani o‘zbekcha muqobil bilan almashtirishga harakat qilgan. Natijada rus rasmiy-idoraviy uslubining sintaktik qoliplari o‘zbek huquqiy tiliga mustahkam o‘rnashib qoldi. 1989-yil 21-oktabrda “Davlat tili haqida”gi qonun qabul qilinib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan bo‘lsa-da, ko‘p yillik an’ana huquqiy matnlar uslubida hamon sezilib turadi.

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek huquqiy matnlarida eng ko‘p uchraydigan kalkalar quyidagilardir. Birinchidan, “amalga oshirmoq” fe’li bilan yasalgan birikmalar (ruscha “осуществлять”): “nazoratni amalga oshirmoq”, “to‘lovni amalga oshirmoq”, “ro‘yxatdan o‘tkazishni amalga oshirmoq”. Ularning har biri o‘rnida oddiy fe’l qo‘llash mumkin: “nazorat qilmoq”, “to‘lamoq”, “ro‘yxatdan o‘tkazmoq”. Ikkinchidan, “-ga nisbatan” birikmasi (ruscha “в отношении”), u ko‘pincha oddiy jo‘nalish kelishigi yoki “haqida” ko‘makchisi o‘rnida ishlatiladi. Uchinchidan, “bilan bog‘liq holda” (ruscha “в связи с”) birikmasi, uning o‘rnida “sababli”, “munosabati bilan” kabi ixchamroq vositalar mavjud. To‘rtinchidan, “... maqsadida” qolipi (ruscha “в целях”), masalan, “ta’minlash maqsadida”

o‘rniga “ta’minlash uchun” deyish ancha tabiiy. Beshinchidan, majhul nisbat va “tomonidan” ko‘makchisi birikmasi (ruscha “со стороны”): “ariza vakolatli organ tomonidan ko‘rib chiqiladi” o‘rniga “vakolatli organ arizani ko‘rib chiqadi” deyish mumkin.

Bu kalkalarning umumiy belgisi shundaki, ular harakatni fe’l bilan emas, ot bilan ifodalaydi. Tilshunoslikda bu hodisa otlashtirish (nominalizatsiya) deb ataladi. Otlashtirish matnni rasmiy va betaraf qiladi, ammo bir qator salbiy oqibatlarga ham olib keladi. Avvalo, gap uzayadi: bitta fe’l o‘rniga ikki-uch so‘zli birikma ishlatiladi. So‘ngra harakatning bajaruvchisi ko‘pincha yashirinib qoladi: “to‘lov amalga oshirilmagan taqdirda” degan jumlada kim to‘lashi kerakligi aytilmaydi. Huquqiy matn uchun bu ayniqsa xavfli, chunki majburiyat kimning zimmasida ekani noaniq bo‘lib qoladi.

Kalkalar bilan bog‘liq yana bir muammo uzun otli birikmalar zanjiri. O‘zbek tilida qaratqich va tushum kelishiklari yordamida juda uzun birikmalar qurish mumkin: “fuqarolarning huquq va erkinliklarining ta’minlanishi ustidan nazoratning amalga oshirilishini tashkil etish”. Bunday birikma grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo o‘quvchi uni bir o‘qishda tushunishi qiyin. Bundan tashqari, o‘zbek tilida kesim odatda gap oxirida keladi. Uzun qonun moddasida o‘quvchi asosiy huquqiy oqibatni, ya’ni majburiyat, ruxsat yoki taqiqni faqat gap oxirida bilib oladi. Rus tilida fe’lning o‘rni erkinroq bo‘lgani uchun ruscha qolipda tuzilgan uzun gap o‘zbek tilida yanada og‘irlashadi.

Kalkalarning tushunarlilikka ta’sirini oddiy misolda ko‘rish mumkin. Quyidagi shartli jumlani olaylik: “Mazkur tartib-qoidalarga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish vakolatli organ zimmasiga yuklatiladi.” Bu jumlani shunday yozish mumkin: “Vakolatli organ ushbu qoidalarga rioya etilishini nazorat qiladi.” Ikkinchi variant qisqaroq, harakat bajaruvchisi gap boshida aniq ko‘rsatilgan, mazmun esa o‘zgarmagan. Xorijiy tadqiqotlar ham shuni ko‘rsatadiki, aniq nisbatda yozilgan, qisqa va fe’lga asoslangan matnlar nafaqat oddiy fuqarolar, balki huquqshunoslar tomonidan ham tezroq va kamroq xato bilan tushuniladi. Amerikalik olim J.Kimbl va B.Garnerning huquqiy yozuv bo‘yicha ishlarida bu tamoyil keng asoslab berilgan.

Albatta, huquqiy tildagi barcha o‘zlashmalarni almashtirish shart emas. “Prokuror”, “apellyatsiya”, “kassatsiya”, “notarius” kabi atamalar o‘zbek huquqiy tizimining ajralmas qismiga aylangan va ularning aniq huquqiy ma’nosi mavjud. Bunday atamalarni sun’iy ravishda almashtirish yangi noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin. Biz gapirayotgan muammo atamalar emas, balki matnning sintaktik qurilishidagi ortiqcha qoliplardir. Fin olimi H.Mattila qiyosiy yuridik lingvistikaga bag‘ishlangan asarida ham huquqiy terminologiya va huquqiy uslubni farqlash zarurligini ta’kidlaydi: atamani o‘zgartirish huquqiy oqibatga ega bo‘lishi mumkin, uslubni soddalashtirish esa odatda faqat matnni yaxshilaydi.

Yuqoridagi tahlil asosida o‘zbek huquqiy matnlarini tayyorlashda quyidagi tavsiyalarga amal qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: 1) “amalga oshirmoq” bilan yasalgan birikma o‘rnida, imkon bo‘lsa, oddiy fe’l qo‘llash; 2) majhul nisbat o‘rniga aniq nisbatdan foydalanib, harakat bajaruvchisini gap boshida ko‘rsatish; 3) “-ga nisbatan”, “bilan bog‘liq holda”, “maqsadida” kabi qoliplarni faqat zarur hollarda ishlatish; 4) uzun otli birikmalar zanjirini bir nechta qisqa gapga bo‘lish; 5) bir gapda bitta asosiy huquqiy qoidani ifodalash;

6) qonun loyihasini tayyorlashda uni avvalo o‘zbek tilida yaratish, rus tilidan tarjima qilmaslik.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek huquqiy tilidagi kalkalar tarixiy jarayonlar mahsuli bo‘lib, ular qonun matnining tushunarliligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Huquqiy matnni o‘zbek tilining tabiiy sintaktik imkoniyatlariga tayangan holda yozish fuqarolarning qonunni tushunishini osonlashtiradi, huquqiy madaniyatni oshiradi va davlat tilining huquqiy sohadagi mavqeini mustahkamlaydi. Bu vazifani hal etish huquqshunoslar va tilshunoslarning hamkorlikdagi ishini talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni // https://lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonuni // https://lex.uz
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
4. Garner B.A. Legal Writing in Plain English. – Chicago: University of Chicago Press, 2001.
5. Kimble J. Lifting the Fog of Legalese: Essays on Plain Language. – Durham: Carolina Academic Press, 2006.
6. Mattila H.E.S. Comparative Legal Linguistics. – Aldershot: Ashgate, 2006.
7. Tiersma P.M. Legal Language. – Chicago: University of Chicago Press, 1999.

Global Science Publication